

ВИКОРИСТАННЯ НАРОДНОЇ МУЗИЧНОЇ ІГРАШКИ У ВИХОВАННІ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ (XIX – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XX СТ.)

Окольнича Т. В.

*доктор педагогічних наук, професор,
доцент кафедри педагогіки та спеціальної освіти
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка
вул. Шевченка, 1, Кропивницький, Україна
orcid.org/000-0003-3740-2495
t.vladimirovna.75@ukr.net*

Лобода О. Є.

*доктор філософії, викладач,
завідувачка фортепіанного відділу
Школа фортепіано «Аолія»
Ордос, Кітай
orcid.org/0000-0002-0685-8134
olgaloboda1982@ukr.net*

Ключові слова: виховання,
українська дитина, народна
музична іграшка, народна
педагогіка, традиційний
досвід.

У статті на основі аналізу етнографічних досліджень вивчено народну музичну іграшку як засіб виховання українських дітей XIX – першої чверті XX ст.

Наголошено, що нового прочитання потребує педагогічний дискурс XIX – першої чверті XX ст., адже саме цей історичний період є надзвичайно плідним дослідницьким полем – це час бурхливих суспільних, політичних, економічних перетворень, що змінювали традиційну українську сім'ю. Саме у цей час педагогічні, культурологічні пошуки педагогів мали етнографічний, етнологічний характер, основною метою яких було збирання, висвітлення й розкриття народної педагогіки: українського фольклору, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, символів, народного мистецтва, дитячих розваг, іграшок тощо.

Зауважено, що спеціальних іграшок для дітей було дуже мало, зокрема й музичних. Іграшки діти зазвичай робили собі самі, старші інколи передавали їх меншим і тільки інколи робили це дорослі селяни. Виготовляючи самостійно іграшки, діти розвивалися й росли. Дорослі всіляко заохочували дітей до виготовлення іграшок і з повагою ставилися до дитячих промислів.

Для малюків батьки та гончарі виготовляли іграшки-брязкальця. Поширеною іграшкою українських хлопчиків і дівчаток до трьох років були глиняні свистунці.

Українські хлопчики із шести років виготовляли іграшки-забави, що видавали певні тони – музичні інструменти, які виготовлялися з природних матеріалів. Такими іграшками гралися й дівчатка.

У публікації автори зупиняються на характеристичі технології виготовлення таких дитячих музичних інструментів (дудки, гуркалки, жухалки, фуркала, свистки, пищала тощо).

Серед шумових духових іграшок найбільш популярними в дитячому товаристві були дудки через доступність та простоту їх виготовлення.

THE USE OF FOLK MUSICAL TOYS IN EDUCATION OF UKRAINIAN CHILDREN (XIX – FIRST QUARTER OF XX CENTURY)

Okolnycha T. V.

*Doctor of Pedagogical Sciences, Professor,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Special Education
Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
Shevchenko str., 1, Kropyvnytskyi, Ukraine
orcid.org/000-0003-3740-2495
t.vladimirovna.75@ukr.net*

Loboda O. Ye.

*Doctor of Philosophy, Piano Instructor,
Head of the Piano Department
Piano School "AOLIYA"
Ordos, China
orcid.org/0000-0002-0685-8134
olgaloboda1982@ukr.net*

Key words: *education, Ukrainian child, folk musical toy, folk pedagogy, traditional experience.*

The article, based on the analysis of ethnographic research, examines the folk musical toy as a means of educating Ukrainian children of the XIX – first quarter of the XX century.

It is noted that the pedagogical discourse of the XIX – first quarter of the XX century needs a new reading, because this historical period is an extremely fruitful research field – it is a time of rapid social, political, and economic transformations that changed the traditional Ukrainian family. It was at this time that the pedagogical and cultural searches of teachers had an ethnographic and ethnological character, the main purpose of which was to collect, highlight and reveal folk pedagogy – Ukrainian folklore, customs, rituals, religious beliefs, symbols, folk art, children's entertainment, toys, etc.

It is noted that there were very few special toys for children, including musical ones. Children usually made toys for themselves, the older ones sometimes passed them on to the smaller ones, and only sometimes adult peasants did it. Making their own toys, children developed and grew. Adults in every way encouraged children to make toys and respected children's crafts.

Parents and Potters made rattle toys for kids. A common toy of Ukrainian boys and girls under 3 years of age was Clay whistles.

Ukrainian boys from the age of 6 made fun toys that gave out certain tones-musical instruments that were made from natural materials. Girls also played with such toys.

In the publication, the authors focus on the characteristics of the manufacturing technology of such children's musical instruments (pipes, rattles, furkalas, whistles, squeakers, etc.).

Among the noisy wind toys, pipes were the most popular in children's society, due to the availability and simplicity of their manufacture.

Постановка проблеми. Серед актуальних проблем розвитку і зміцнення Української держави важливе місце посідає засвоєння історичного, традиційного досвіду українського народу у вихованні дітей.

Доцільність дослідження вітчизняних традицій і досвіду виховання дітей визначається існу-

ванням двох протилежних світових тенденцій: зростанням суспільного інтересу до етнічного, намаганням виокремити і зберегти всі здобутки національного межам державності та тенденцією до глобалізації, що зумовлює потребу оновлення змісту, форм і методів виховання, пошуку

адекватних для сучасної соціокультурної ситуації взаємовідносин у межах родини.

Нового прочитання потребує педагогічний дискурс XIX – першої чверті XX ст. Саме цей історичний період є надзвичайно плідним дослідницьким полем – це час бурхливих суспільних, політичних, економічних перетворень, що змінювали традиційну українську сім'ю. Виокремлення саме XIX – першої чверті XX ст. в окремих період історії розвитку педагогічної думки є доцільним з огляду на його культурницький та народницький характер. Саме у цей час педагогічні, культурологічні пошуки педагогів мали етнографічний, етнологічний характер, основною метою яких було збирання, висвітлення й розкриття народної педагогіки: українського фольклору, звичаїв, обрядів, релігійних вірувань, символів, народного мистецтва, дитячих розваг, іграшок тощо.

У першій чверті XX ст. фактично вже почалося руйнування традиційних структур життєдіяльності українського селянства під впливом колективізації, індустріалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

З-поміж сучасних українських істориків педагогіки, об'єктом дослідження яких була народна педагогіка, виділяємо Н. Жмуд, Є. Сявавко, О. Радул, В. Федяєву, І. Щербак та ін. У цих дослідженнях науковці частково звертаються до вивчення народної дитячої іграшки.

Для визначення місця іграшки в системі матеріальної та духовної культури суспільства важливими є загальнофілософські роботи з проблем культури (О. Маркар'ян, В. Межусов, Е. Соколов).

Цінними для розуміння функціонування народної іграшки, її естетичної виразності є історико-мистецтвознавчі дослідження (М. Бартрам, А. Бакушенський, О. Бенуа, В. Василенко, М. Грушевський, Р. Захарчук-Чугай, Г. Локуцієвська, І. Макарова, О. Найден, М. Некрасова, О. Сокович, Д. Фіголь, М. Церетелі та ін.), у яких проаналізовано генезу та основні етапи розвитку народної іграшки. У роботах зазначених авторів привертає увагу виділення художньої специфіки народної іграшки як особливого різновиду декоративно-ужиткового мистецтва, у якому виражено локальні, національні та загальнолюдські риси матеріальної та духовної культури.

У сучасних психолого-педагогічних дослідженнях (Н. Ветлугіна, О. Запорожець, Р. Жуковська, Г. Маркова, С. Новосолова та ін.) важливе місце відведено іграшці як засобу організації дитячої діяльності.

Водночас вивчення ролі дитячої народної музичної іграшки у вихованні дітей XIX – першої чверті XX ст. дотепер не отримало належної уваги з боку науковців.

Мета статті полягає у вивченні народної музичної іграшки як засобу виховання українських дітей XIX – першої чверті XX ст.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Народна педагогіка українців виробила своєрідні засоби виховання дитини. Одним із таких засобів виховання, формування світосприймання підростаючого покоління була народна іграшка, яка несла в собі художню культуру народної творчості, розвивала самотутні риси естетики свого народу: формувала відчуття естетичної краси, естетичного смаку, сенсорного сприйняття тощо.

Іграшки були постійними супутниками дітей. Упродовж усього дитинства народна іграшка займала і займає найголовніше місце у житті дитини. У грі діти відображають те, що спостерігають у родинному колі.

Як стверджує Є. Сявавко, «у вихованні дітей із найдавніших часів велика роль відводилася народній іграшці, яка допомагала готувати дитину до майбутньої діяльності» [9, с. 20].

О. Найден наголошував, що саме народна іграшка зберігає у собі пластичну й образну пам'ять про ті далекі часи, коли людина вперше почала використовувати природні матеріали для створення речей, які не тільки в чомусь допомагали, щось позначали, а й щось символізували [8, с. 59]. Саме традиційна народна іграшка у своїх певних функціях, формах, образних засадах містить у собі інформацію про початкові чинники людського предметно-духовного середовища.

Вивчення досвіду і традицій виховання українських дітей стає можливим завдяки узагальненню здобутків вітчизняної етнографічної та етнопедagogічної наук. Дослідження етнографів XIX – першої чверті XX ст. підтверджують та доповнюють знання про виховні функції іграшок, які від самого раннього віку знайомили дитину з оточуючим світом.

Зауважимо, що спеціальних іграшок для дітей було дуже мало, зокрема й музичних. Іграшки діти зазвичай робили собі самі (старші інколи передавали їх меншим), і тільки подекуди робили це дорослі селяни (це траплялося, коли у батьків одна дитина, немає старших дітей, «тоді батько буває зробить дитині візочка, коника тощо») [10, с. 178].

Для малюків батьки та гончарі виготовляли іграшки-брязкальця, тобто іграшки, які під час струшування видавали звук. Таку іграшку в Україні дуже часто робили із внутрішніх органів тварин (корів, овець, свиней, гусей) [4]. М. Грушевський зазначав, що на Чигиринщині Київської губернії на початку XX ст. торохкотілку робили для малих дітей із гусячої горлянки. За формою це була довга дудочка, з одного краю вона тонша, а з іншого – товща. Туди кидали декілька сухих горошин, потім закручували в бублик [1, с. 88].

Близькість до природи, повне єднання з нею створили умови, за яких для виготовлення іграшок використовувався природний матеріал, добре відомий дітям. Поширеною іграшкою українських хлопчиків і дівчаток до трьох років були глиняні свистунці. Вони робилися у формі гусака, качки, півня, барана тощо [4, с. 13].

Починаючи з 5–6 років українські хлопчики і дівчатка самі починали виготовляти такі свистунці. Виготовлення таких іграшок вимагало попередніх тривалих спостережень за поведінкою, способом життя їх прообразів у живій природі [5, с. 53].

Виготовляючи самостійно іграшки, діти розвивалися й росли. Це мало значення для творення майбутньої особистості, адже в творчості, спрямованій на іграшки, організуються форми ставлення дитини до світу.

Дорослі всіляко заохочували дітей до виготовлення іграшок і з повагою ставилися до дитячих промислів: «Якось від природи дитина що не візьме, то зробить, ловкості хватає. А друге і пугив'є не заструже. Одне виплете кошеля, то гарненький, а друге виплете, то як не кривобоке, то кривов'язе, то перечки криво поставляє» [6, с. 30].

Українські хлопчики із шести років робили чимало іграшок-забавок, що видавали певні тони – музичні інструменти, які також виготовлялися з природних матеріалів. Такими іграшками гралися й дівчатка [10, с. 181].

Зупинимося на більш детальній характеристиці технології виготовлення окремих дитячих музичних інструментів.

Серед шумових духових іграшок чи не найбільш популярними в дитячому товаристві були дудки. Саме через доступність та простоту виготовлення вони тішили майже кожну дитину. На Чигиринщині Київської губернії початку ХХ ст. виготовлялися дудки з весни (коли відбувався рух соків у корі деревини) і до пізнього літа. Використовувалися гілки липи, верби, верболозу. Відрізок гілки довжиною на ширину дитячої долоні оброблявся досить просто: від тоншого краю на відстані 1,5–2 сантиметри робилася зарубка кори, далі через 5 сантиметрів обрізувалася кора навколо осі гілки. Потім за допомогою легкого постукування ножем кора стягувалася з гілки. Після цього на оголеній від кори паличці робився зріз деревини, необхідний для утворення звуку і регулювання сили самого свисту [4, с. 22].

У Харківській губернії кінця ХІХ ст. діти робили дудки з гарбузиння: «Відрізали від батвиння дудку з листком. Листок відрізали так, щоб не прорізати дірку. Тоді вздовж, по рівчачку (від того місця, де був листок) прорізали невелику дірочку, і дудка готова. Брали дудку до рота так, щоб дірочка була до половини в ньому та дули і

так грали. Також ще брали та прорізали дірки в дудці впоперек так, щоб якраз на животки (пучки) пальців приходились, дули і при цьому перебирали пальцями» [7, с. 99].

Досить поширеними серед шестирічних дітей були дудки з гусячого пера. В. Доманицький описував спосіб виготовлення такої іграшки на початку ХХ ст.: «Хлопчики знаходили велику гусячу пір'їну, відрізали колодочку з пір'ям, залишалась гола колодочка, яка була у тілі гуски, вона на кінці трішки шершава. Тоді з цього кінця ножем уздовж з боку прорізали на дві пучки, тоді брали до рота і дули» [2, с. 70].

Приблизно із шести років українські хлопчики робили труби з вільхової кори: «Навесні хлопчик знаходив вільху та ножем зрізав собі скільки потрібно кори, розрізав кору вздовж та здирав її. Тоді ходив навколо вільхи і підпихав пучки під кору, щоб облупити кору цілу, не по частинах (щоб не переламалась). Як облупить до низу, то скручує трубу: з кінця вузько, щоб до рота вузька була, а чим далі, то ширше. Вирізав суху лозину, на товщому кінці відрізав так, щоб ще був сучечок, щоб не зіскочила, не зізла з кори, а тонший загострював і тоді проколював трубу на ширшому кінці (скріплював трубу). У тоншому кінці зрізав трубу навкоси, тоді трубив» [7, с. 123].

У Єлисаветградському повіті Херсонської губернії малі хлопчики виготовляли такі музичні іграшки, як гуркалка і жухалка. Гуркалки робили з держаками: «Знаходили палку або дубця, на кінці зрізали так, щоб не спадала мотузка, тоді брали мотузку від гуркалки і другий кінець прив'язували до палки. У гуркалки з держакотом кручена мотузка трохи коротша, ніж без держака. Гуркали так: коли гуркалка без держака, то намотували мотузку на вказівний палець правої руки або ж на долоню, виставляли руку перед собою і тоді вже починали крутити так, щоб себе не зачепити» [6, с. 24].

У ХІХ ст. українські хлопчики із шести років самостійно робили фуркала або гуркала з кістки. Для цього в кістці просверлювалося кілька дірочок, у які протягувалися мотузки, які закручувалися і швидко розтягувалися, при цьому кістка під час обертання видавала звук – фуркала (або гуркала), звідки й походить назва. Зазвичай діти робили ці іграшки з кісточки, значно рідше з дерева, тільки тоді, коли немає кісточки. Цікавим є той факт, що хлопчики в Київській губернії, навіть роблячи фуркала з дерева, намагалися надати їм форму кісточки [4, с. 34].

У праці Н. Заглади «Побут селянської дитини» також йдеться про фуркала. Етнограф описувала спосіб виготовлення іграшки так: «Хлопчики 6–7 років вистругували дощечку (вербову, дубову) так, щоб один кінець був ширший, а другий вуж-

чий. У ширшому кінці продовбували квадратну дірку. Знаходили кручену мотузку, протягували її у дірку і зав'язували вузол на кінці» [3, с. 64].

Із лози та молодої вільхи хлопчики робили свистки. «Товщий кінець (лозини) відрізали косо, з другого боку трохи далі навскоси прорізали дірку (спочатку рівно, а потім навскоси), від цього, вершка на два вниз, рівно обводили ножем шкурку, і тоді брали ножа і били колодочкою по шкурці: «навколо поб'ють, щоб вона відставала і рукою злегенька скручують шкурку і скидають її». У руках залишалася паличка без шкурки. Від дірки, майже вкінці, ця паличка косо зрізалася (до кінця не можна, бо буде дух проходить). У тому місці, де дірочка на шкурці, паличку рівенько зрізали і надівали шкурку, яка якраз підходила до дірки, і тоді був готовий свисток» [5, с. 64].

З етнографічних джерел дізнаємося про різноманітні пищала з підручних матеріалів: дерева, мишію, жита, листка, які виготовлялися ранньої весни. Хлопчики зривали траву, вкладали її між двома великими пальцями обох рук і дули так, аж трава пищала. О. Левицький описував так виготовлення хлопчиком пискавки у Полтавській губернії: «Знайде хлопчик хорошу рівну лозину і зстругає дві дощечки завдовжки з два вершки. В одній (дощечці) вирізав середину, а в другій середину залишав та вирізав лише по краям. Ту, що середина не вирізана, закладав у ту, що середина вирізана, а між ними закладав травичку та скріплював їх. Готову пискавку прикладав до губ і дув, а інструмент «пищить» [7, с. 146].

Українські хлопчики робили пискуни й із жита: «Коли жито починало колос викидати, тоді хлопчик брав за верх колоса і тягнув угору, щоб воно витяглося. Потім відрізав ножем скільки йому потрібно (знизу вгору) та розколював знизу вздовж, брав до рота (скільки розколоне) і дув» [5, с. 88].

Також навесні хлопчики робили з молодої хвої «цюрюк». Існує опис його виготовлення: «Шестирічні хлопчики вирізали між гілками рівеньке, не товсте і не довге колінце. Від товстого кінця, приблизно посередині деревини, рівно, неглибоко обводили ножем. Потім навскоси обстругували деревину. Тоді починали крутити». Н. Загледа зазначала, що «бувало один хлопчик крутив, а як не крутилося, то крутили удвох (один держав, а другий крутив). «Покрутить, усередину сердечко увійшло (наче свердлик), а тоді знов зарізає і крутить, аж поки не викрутить оболу (як переку-

титься, тоді обрізає поки перекутилося). Викрутить і починає робить цюрюка». Товщий кінець робили косенько, з другого боку трохи нижче цього, рівно прорізали маленьку дірку, а тоді до цієї дірки трішки косо зрізали оболу. Потім робили затичку: брали лозину і вистругували пробку, так, щоб вона заходила в оболу. Застромлювали пробку в оболу по дірку і рівняли її з оболу і полукатом вирізали так, як оболу. Тоді вибивали пробку з оболу і зрізали той бік пробки, що навпроти дірки та забивали її в оболу. Далі робили другу рівну, маленьку пробочку (щоб дірку забить), забивали в дірку і відрізали. Брали дубчика, робили кругленькі палички, витягували пробку, кидали в середину і забивали пробку» [3, с. 57].

Українські хлопчики 6–7 років робили таку іграшку, яку вони поміж себе називали «пердун»: «Здирали кору з лозового дубця, як на дудку, а тоді в одному кінці два рази зрізали скісно ножем. Зрізані кінці здавлювали пальцями, щоб вони приставали тісно один до одного і, вклавши в рота, дули. Інструмент видавав уривчатий звук» [4, с. 47].

Висновки. Отже, одним із засобів виховання українських дітей XIX – першої чверті XX ст. були музичні іграшки, які сприяли формуванню світосприймання підростаючого покоління. Більшість таких іграшок виготовлялася в домашніх умовах.

Узагальнюючи, зазначимо, що спеціальних музичних іграшок, виготовлених для дітей, було мало. Малюки мали іграшки-брязкальця, глиняні свистунці. Діти 5–6 років гралися переважно саморобними іграшками. У хлопчиків та дівчаток були найпоширенішими саморобні музичні іграшки-забави, що видавали певні тони (дудки, гуркалки, жухалки, фуркала, свистки, пищала).

Народна іграшка наших пращурів несе в собі художню культуру народної творчості, сприяє розвитку самобутніх рис естетики сучасних українців: формує відчуття естетичної краси, естетичного смаку, сенсорного сприйняття, формуванню світосприймання дитини.

Перспективу подальших розвідок у цьому напрямі вбачаємо у вивченні вітчизняних традицій і досвіду виховання дітей XIX – першої чверті XX ст. на основі аналізу художньої специфіки народної музичної іграшки як різновиду декоративно-ужиткового мистецтва, у якому виражено національні та загальнолюдські риси матеріальної та духовної культури українського народу, а також у дослідженні потенціалу зазначеного виховного досвіду в контексті сучасної виховної практики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М.С. Дитина в звичаях та віруваннях українського народу. *Матеріали з полудневої Київщини* / обробив З. Кузеля. Львів, 1907. Т. IX. 144 с.
2. Доманицький В.М. Народній календар у Ровенському повіті, Волинської губернії. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1912. Т. XV. С. 62–89.

3. Заглада Н.Г. Побут селянської дитини. Матеріяли до монографії с. Старосілля. Т. 1. Київ : Держтрест «Київ-Друк», 1926. 260 с.
4. Записки етнографічного товариства. Київ : Укр. акад. наук, 1920. Кн. 1. 63 с.
5. Звичаї в селі Забрідді та по деяких інших, недалеко від цього села місцевостях Житомирського повіту на Волині. Етнографічні матеріали, зібрані Василем Кравченком. Житомир, 1919. 160 с.
6. Косач-Кривинюк О.П. З подорожі до села. *Побут*. 1900. Ч. 4–5. С. 28–34.
7. Левицкий О.И. Очерки народной жизни в второй половине XIX века. Киев, 1902. 311 с.
8. Найден О.С. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. Київ : АртЕк, 1999. 256 с.
9. Сявавко Є.І. Українська етнопедагогіка в її історичному розвитку. Київ : Наукова думка, 1974. 152 с.
10. Франко І.Я. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу (рецензія). *Зібрання творів* : у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976–1986. Т. 37. 982 с.

REFERENCES

1. Hrushevskiy M.S. (1907). Dytyna v zvychaiakh ta viruvanniakh ukrainskoho narodu. Materialy z poludnevoi Kyivshyny [A child in the customs and beliefs of the Ukrainian people. Materials from the midday Kiev region]. *Obrobyv Z. Kuzelia*. Lviv. Vol. IX. 144 p.
2. Domanyskiy V.M. (1912). Narodnyi calendar u Rovenskim poviti, Volynskoi hubernii. [National calendar in Rivne County, Volyn province]. *Materialy do ukrainskoi etnologii*. Lviv. Vol. XV. P. 62–89.
3. Zahlada N.H. (1926). Pobut selianskoi dytyny [Life of a peasant child]. *Materialy do monohrafii s. Starosillia*. Vol. 1. K.: Derzhtrest “Kyiv-Druk”. 260 p.
4. Zapysky etnografichnoho tovarystva. (1920). [Notes of the Ethnographic Society]. K.: Ukr. Akad. nauk. Vol. 1. 63 p.
5. Zvychai v seli Zabriddi ta po deiakykh inshykh, nedaleko vid tsioho sela mistsevostiakh Zhytomyrskoho povitu na Volyni. (1919). [Customs in the Zabriddy village and in some other areas near this village of Zhytomyr County in Volyn]. *Etnohrafichni materialy, zibrani Vasylem Kravchenkom*. Zhytomyr. 160 p.
6. Kosach-Kryvyniuk O.P. (1900). Z podorozhi do sela [From a trip to the village]. *Pobut*. Book 4–5. P. 28–34.
7. Levitskii O.I. (1902). Ocherki narodnoi zhizni vo vtoroi polovine XIX veka [Essays of folk life in the second half of the nineteenth century]. K. 311 p.
8. Naiden O.S. (1999). Ukrainska narodna ihrashka: Istoriia. Semantyka. Obrazna svoieridnist. Funktsionalni osoblyvosti [Ukrainian folk toy: History. Semantics. Figurative originality. Functional features]. K.: ArtEk. 256 p.
9. Siavavko Ie.I. (1974). Ukrainska etnopedahohika v ii istorychnomu rozvytku [Ukrainian ethnopedagogy in its historical development]. K.: Naukova dumka. 152 p.
10. Franko I.Ia. (1976–1986). Dytyna v zvychaiakh i viruvanniakh ukrainskoho narodu (retsenziia) [A child in the customs and beliefs of the Ukrainian people (review)]. *Zibrannia tvoriv: u 50-ty tomakh*. K.: Naukova dumka. Vol. 37. 982 p.